

JAAK JÕERÜÜDI TEKST JA METATEKST

Jaak Jõerüüt. Armastuse laiad, kõrged hooned. Tallinn: Tuum, 2010. 71 lk; Jaak Jõerüüt. Muutlik. Tallinn: Tuum, 2010. 336 lk.

Keskendumist Jaak Jõerüüdi loomingu-
lusele kogupaugule – sest kaks raamatut ühel aastal väärivad kogupaugu nime – keele- ja kirjandusteaduslikus ajakirjas, mille kriitikanurkki pühendub ootuspäraselt rohkem metateksti-
dele, annab mitmeti põhjendada.

Kõigepealt on selleks autori enda
positsioneerumine. „Mina olen samuti
teadlane. Ma olen kaua uurinud iseen-
da asja. Mina olen vaieldamatult mina-
teadlane,” tunnistab JJ (tähistan siin-
kohal JJ-iga Jõerüüdi kirjanikumina,
mis abreviatuurina võib, aga ei pruugi
kattuda Jõerüüdi isikunimega)¹ 2009.
aasta 29. detsembri päevikusissekan-
des. Uurimuslik refleksioon ja sellega
seotud avastused (näiteks korduvalt
„mitte aeg ei voola, vaid mina ise voolan
läbi minu”), kõhklused ja tähelepane-

¹ Tuge selleks pakub 1997. aastal ilmunud ja aastatest 1967–1971 Jõerüüdi luulet koondav JJ-i nime all avaldatud raamat „Üks ja ainus”. Jõerüüdi kirjanikust abikaasa Viivi Luige romaan „Varjuteater” kannab pühendust „JJ-le, kes on olnud minu kodu maailmas”, romaani tekstis viidatakse JJ-ile kui diplomaadile („Kui JJ poleks 1998. aastal Itaaliasse saadikuks määratud, kui saatus poleks seda käänakut teinud, siis poleks ma kunagi Rooma pääsenud, sest Rooma minekuks pidi minul olema mõjuv põhjus.” Vt V. Luik, Varjuteater. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2010, lk 13). Kuid Jõerüüdi luulekogu „Armastuse laiad, kõrged hooned” kaaskõlas kirjutab Luik JJ-i luulest (vt V. Luik, Elu on kera. – Postimees 10. V 2010).

kud enesele lähenemisest läbivad „Muutlikku”: „Usun igavikku, aga uurin kaduvikku” (lk 21); „Ma olen korraga küsimus ja vastus. Mitu vastust ühele küsimusele” (lk 46) jne, jne.

Teiseks on konteksti muutumine. Kirjanduslooliselt on JJ-i kirjanduslik „suur jalajälg” kaheosaline romaan „Raisakullid” (1982, 1985). 1990. aastatel ning uue sajandi esimesel kümnendil, mil JJ on pidanud diplomaadiametit, on ta oma loominguga (näiteks luulekogud „Üks ja ainus”, 1997; „Uus raamat”, 2004; novellikogu „Sõber”, 2005) pidanud end lugejatele meelde tuletama, endast kui kirjanikust teatama. JJ-i silmapaistvateks kirjanduslikeks etteasteteks olid omal ajal sümptomaatiliste pealkirjadega jutukogud „Teateid surmast” (1987) ja „Teateid põrgust” (1990). 2010. aastal ilmunud raamatuid võiks siis naljaga pooleks nimetada „Teateid Jõerüüdist”. Nii on aga pidanud seda tegema teisedki tema kirjanikest põlvkonnakaaslased, kes muutunud oludes on kirjanduselust ühel või teisel põhjusel väljunud, kõrvale jäänud või jäetud.

„Muutunud olud” tähendab siin eeskätt seda, et muutus arusaam kirjandusest, tema kohast iluilma ja eestlaste kollektiivse identiteedi (taas)loomises. 1990. aastatel hakkas eesti kirjandusväli fluktuatiivselt paisuma, mida ümbritses postmodernismi (akadeemiline) retoorika, näiteks Hasso Krulli artiklid „Kirjanduse pudenemine” ja „Väikese kirjanduse määratlus”², ning mida on

² Vt H. Krull, Katkestuse kultuur. Tallinn: Vagabund, 1996, lk 83–87, 151–155.

krooninud Piret Viirese doktoriväite-kiri³.

Mul on olnud võimalus neid muutusi lähemalt kirjeldada siinsamas ajakirjas 2000. aastal.⁴ Põhiline, millele olen tahtnud tähelepanu juhtida, seisneb selles, et Nõukogude ajal (eriti aastatel 1956–1991), mil Eesti ise kujutas endast perifeeriat (isegi paljude Euroopa riikide ja rahvaste silmis *terra incognita*’t), oli eesti kirjandus(elu) seevastu suur ja ühtne kese, mis piltlikult öeldes kiirgas esteetilise fluidumi kõrval ka sotsiaalset ja poliitilist energiat. Kirjandus asendas (poliitilist) avalikkust. 1990. aastatest alates on aga Eesti ise majanduse, poliitika, kultuuri üle peetava arutelu, kogu avalikkuse keskmeks, kirjandus on taandunud üheks vaimuvaldkonnaks teiste hulgas, mis kõik võistlevad tähelepanu ja koha pärast avalikus ruumis.

Kirjanduse muutumisi 1980. aastate lõpus ja 1990. aastatel kokku võtnud Tiit Hennoste on kirjeldanud seda kui „kaanonist lahti” protsessi. Ta möönab samuti, et „kirjandus pole enam kultuuri keskmes ega rahvusliku ideoloogia ja elu keskmes”, kirjandus saavat nüüd tegelda iseendaga.⁵ Aga kuigi luules olevat esmakordselt kinnistumas modernism, võivat Hennoste meelet luule massi vähenemine kriitilise piirini (tõepoolest, luulekogude tiraaž on piirdunud viimasel kahekümnel aastal mõnesajaga) ja endassetõmbumine viia luule kui institutsiooni surmani. Proo-

³ P. Viire, Postmodernism eesti kirjanduskultuuris. (Dissertationes litterarum et contemplationis comparativae Universitatis Tartuenssis 5.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2006.

⁴ R. Veidemann, Kas kirjanduse mõiste hajub? – Keel ja Kirjandus 2000, nr 9, lk 617–622. Vt ka R. Veidemann, Tuikav tekst. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2005, lk 235–243.

⁵ T. Hennoste, Kaaanonist lahti. – T. Hennoste, Eurooplaseks saamine. Kõrvalkäija altkulmupilk. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2003, lk 196.

sas süveneb publitsistlikkus omaeluloolise kirjanduse, memuaristika, pihtimuslike päevikute ja esseistika näol.⁶

Teisisõnu, fiktsionaalsuse (väljamõeldise, võimaliku maailma kujutamise) kõrvale asetub võrdväärsele apelleeriv faktuaalsus (kirjutaja enda elu ja siseilma sündmustik). Teksti staatust ja selle vastuvõttu hakkab mõjutama nii autorit ennast kui ka ta loomingut saatev/ümbritsev metatekst (autori suhe kirjutatavasse ja teose vastavus avalikkuse ootustele, internetiajastu mõtte- ja lugemismustritele).

Otsekui kinnituseks muutumistega kaasnevate uute ümberpaiknemiste ja väljakutsete paratamatusele (vrd ka kuulsat ütlust „Tempora mutantur et nos mutamur in illis”) kannab JJ-i autobiograafiline päevikromaan pealkirja „Muutlik”.

Kuid ma tahaksin osutada veel kolmandalegi põhjusele, miks JJ-i raamatute vaatlus inspireerib uurimuslikku lähenemist. Nimelt võib võtta „Muutlikku” ennast omamoodi metatekstina (mõistmise võtmena, vastupeegeldusena) JJ-i pool aastat varem ilmunud luulekogule „Armastuse laiad, kõrged hooned”. Seda, et luulet kirjutati ja päevikut peeti ühel ajal, kinnitab Viivi Luik Sirbile koos JJ-iga antud intervjuus.⁷ Ent „Muutliku” tekstiski leiame viiteid luuletamisele. Leheküljel 28 kasvab emotsioon läti luuletaja Liana Langa luuletusest JJ-i kaasaluuletamiseks: „Ja käsi tühi oli, tühi. Sinu käsi. See on juba minu rida, mitte enam Liana oma.” Ning järgmises lõigus arutletakse selle üle, mida tähendab üks luulerida: „Ühe luuletuse rea hinda küsi luuletajalt. Aga ta ei ütle sulle seda. Ehkki ta teab. Ükski ehtne, ükski päris rida ei tule suure kannatuseta. Kannatus saabub ilmtingimata, kas

⁶ T. Hennoste, Kaaanonist lahti, lk 196–198.

⁷ D. Kareva, Muutlik varjuteater. Intervjuu Jaak Jõeruüdi ja Viivi Luigega. – Sirp 7. I 2011.

enne kirjutamist või pärast, aga ta saabub. Öörongiga” (lk 28).

Kahe kirjutatud luuletuse puhul pihib JJ, et need on head, panevad nutma (lk 59). Kas need kaks on luulekogu avav „Diptühhon”, mille kohta Viivi Luik kirjutab, et see on elu mudel, „nagu maakera kaks poolt, ööpool ja päevapool, talvepool ja suvepool, ja inimene vaevleb kogu elu nende kahe poole vahel kõikudes, oskamata neid ühendada ja tasakaalu viia”⁸

Võimalik. Ent kaasa elama ja mõtlema paneva väärtuse kõrval on see kõige olemasoleva hetkelisuses igavikulise äratundmisest pihtiv luuletekst samal ajal „Muutliku” metatekst, päevik-romaanil läbiv allhoovus, mis ilmutab end argistes eluseikades, loetus ja enesevaatlustes. JJ ise seda vahet ei tee, tema jaoks on olemas vaid Tekst. Ta ei teadvat, mis need on, „luuletaja proosa” ja „prosaisti luule”, mida NAD (kirjandusuurijad, -kriitikud?) nüüd ütlevat (lk 29). Kerge ironia. Küllap ikka teab, aga ta ei tee sellest probleemi. Mis ei tähenda, et lugeja niisuguste asjade peale tulla ei võiks. Eriti, kui ta otsib sellesama JJ-i Teksti mõistmist.

Nõnda võtangi väita, et „Armastuse laiad, kõrged hooned” ja „Muutlik” kuuluvad kokku, mida rõhutab ka mõlema raamatu sarnane kujundus (Mari Kaljuste). Metatekstilised viited algavad juba kaanepildilt. Luulekogu kaanelt leiame hoone kaarjat akent ümbritseval kivikaunistusel kaks kannatusest karjatavat või nutvat mehenägu. Ja tõesti, JJ-i üksindus- ning kurbustunne on luulekogus kohati nii valdav, et tõuseb hoopis hümniks headusele, mis näib ainsana jäävat:

Kõik tumeneb ja tuhmub. Need pildid silma ees. / Kõik tumeneb ja tuhmub. Need pildid SILMAVEES. / Kõik kaob ja läinud ongi. Kuid kuhu, ei ma tea. / Kõik kaob ja läinud ongi. Ja ometigi

hea / ei lähe iial meelest. Ei iial tuulde kao. / Ei headus küsi tuulest, mis tuiskab üle TOA. / AOVALGUS lõpuks tuhmub. Ja ööpäev tumeneb. / Kõik kaob ja läinud ongi. Mispärast, ei ma tea.

(„Vana maailma kurbus”)

„Muutliku” kaanepildil on aga fookuses hoone seinast eenduv piilar, mida kroonivad diagonaalselt vastassuundadesse vaatava mehe ja naise pead – seegi niisiis diptühhon!

Kuid teksti üleminek metatekstiks – muide, näiteks tsiteeritud luuletuses tõdemus „ei ma tea” kordub palju JJ-i päevikumärkmetes – ja vastupidi, mingi teise teksti kui mudeli või mõttemustri mõju JJ-i enda tekstile ilmneb veelgi reljeefsemalt „Muutlikus”. See algab juba pealkirjast endast, olles laen Mika Waltarilt. Reede, 24. juuli 2009. aasta märkmetest leiame JJ-i lugemislähte Waltari romaanist „Turms, surematu” [JJ olevat lugenud seda romaani vähemalt 25 korda (!), Waltari „Felix Önnelikku” peab ta vajalikuks lausa pähe õppida (lk 119) – seda võib võtta ka retoorilise paisutusena] ja pika tsiitaadi muutliku („tema, Voltumna”) ilmumisest (lk 151). Sama kohta Waltari romaanist tsiteeritakse aga juba proloogis, 14. leheküljel, kuigi ajaliselt on see pool aastat hiljem, 10. jaanuaril 2010, ilmselt juba pärast päevaraamatu sulgemist. Kirjutamise päevad on teadlikult ümber komponeeritud ilmselt JJ-i enda siseaega järgides: päeva-sündmused lähevad üle kommentaariks, tagasivõteteks elatud elust ja mälestusteks. Sellele, et päeva numbriline tähis on formaalsus, näib osutavat näiteks 2. juulit alustav lause „No küllap see mingi nädalapäev ongi” (lk 71) või 32. detsembriga (*sic!*) tähistatud nägemus surnud emast (lk 334).

Veel olulisem on aga JJ-i enda määratlus: „See siin ei ole päevaraamat. Ma kirjutatan endale kirju ja vastan

⁸ V. Luik, Elu on kera.

endale ise [tahtmatult meenub muidugi kohe Muhv Eno Raua „Naksitrallidest” – R. V.]. Mind on mitu, mind on isegi rohkem, kui ma algul arvasin. Erinevatel päevadel olen ma erinev. Aga mul ei ole midagi selle vastu, mitte midagi” (lk 70). Tõsi, 3. juunil 2009 küsib ta endalt taas „Kas see on PÄEVARAamat?”, ja vastab möönvalt: „Ainult niivõrd, kuivõrd olen oma päevade käsutaja” (lk 289).

Metatekstina on võetavad ka pühendus, mille loetelu lõpetab „Elule enesele”, ja kolm motot, mis esitatakse tähelepanekute vormis (Juhan Liivilt, Pentti Saarikoskilt ja Aleksander Blokilt). Kuna „tähelepanekud” jätkuvad tekstis endas, siis kujutab niisugune jätkuvus metateksti üleminekut intertekstiks. Võtaks terve lehekülje ruumi, kui siinkohal hakata üles lugema neid kirjannikke, kunstnikke, heliloojaid, kes JJ-i saadavad tema eneseotsinguis. Külluslikud viited ja tsitaadid moodustavad otsekui mustri, mis on osa JJ-i identiteedist, samal ajal aga ka Ariadne lõngaks mina-labürindis, milles kord resigneerunult, kord avastuslikult JJ eksleb. Tunnuslik on, et viimane tsitaat Tjuttševilt on tähistatud sõnaga TÄHELEPANEMATULT (lk 322). JJ annab mõista, et igavik puudutab meid tähelepanematult.

Aeg-ajalt otsekui valguse sähvatustena püütakse sõnastada kreedot või selle osiseid. Näiteks JJ-i põhitõdede loetelu: „Kindel on ainult see, et kõik muutub. On, nagu on. Mina elan täna. Asjad juhtuvad siis, kui nad juhtuvad. Maailmas on mõndagi, mis mulle ei meeldi, kuid mul pole mingit võimalust maailmast välja astuda” (lk 49). Mõni lugeja võib näha selles loetelus triviaalsust, teine leppimist juhuse ja paratamatuse kokkukuuluvusega. Mulle vaatab siit vastu kirjutaja eetos: JJ-i metatekst, mis juhib teksti kirjutamist. Nagu ka see koht päevikromaanis: „Kordan endamisi oma LAUSET: mulle

ei meeldi maailmas paljud asjad, kuid ma ei saa maailmast välja astuda” (lk 163).

Epifaaniline hetk tabab pihtijat reedel, 17. juulil 2009. Sissekanne kõlab otsekui Chopini klaverisonaat. See algab selge vaikse suveõhtu kirjeldusega, eilse joodud vana veini meenutamisega, mis kasvab üle kogu epohhi kujundiks, ja seejärel järgneb loitsuline elu määratlemine. Kuhjatud võrdlused lõpetab rahunenult leebe konklusioon: „Elu kui andeksandmine. Elu kui andekssaamine. Elu kui halastus” (lk 334). Metatekstist saab tekst, tekstist Tekst (tähendus).

Niisiis, kui JJ-i tekst ja metatekst moodustavad kahe raamatu vahelise seose ja ilmutavad end otsekui Möbiuse leht nii luulekogus kui ka päevikromaanis, siis kas pole see niimoodi ka JJ-i endaga? Et temagi vaatleb/uurib/pihib end kui üht teksti, mis samal ajal läheb üle metatekstiks ja vastupidi.

Üleminek (siinkohal: muutlik) jääb aga ikkagi saladuseks, mida JJ tunnistab end mitte teadvat või siis mitte avaldavat. Näitena olgu toodud koht juba teose alguslehekülgedelt: „Ja nemadki [kelle all võime mõista meid, lugejaid, kes tahaksid piiluda eesriide taha – R. V.], kuidas ka tahaks, kuidas ka ma seletaksin, kuidas ma ka lehekülge lehekülje järel kirjatähtedega ei täidaks, nemad ei mõista kunagi minu tegude kõiki motiive” (lk 22).

Nõutust ja mittemõistmist või siis teadlikku varjamist korratakse aga teose vältel mitmeid kordi.

Võikski nüüd küsida, mis või kus on siis see kese, mille läheduses need üleminekud aset leiavad? Mis on see JJ-i südametüüp? Luulekogu arvustuses osutasin, et selleks on igavene teelolek, mis ühendab JJ-i ta kuulsate eelkäijate, müstikust Enno ja eksistentsialistist Ristikiviga.⁹ Rändamine ajas ja ruu-

⁹ R. Veidemann, Jaak Jõerüüdi luuleapooriad. – Postimees 10. V 2010.

mis, rändamine iseendas kui elu metafoor. Ilmekas näide JJ-i luulekogust:

Päev hakkas täituma. Mina. Küsisin endalt, / Mis on elu. Seesama elu, mis targem kui / meie ise. Elu, mis teab rohkem meist endist kui / meie ise. Elu, mis on meie sees. / Selge ja voolav. Aeglane. Üks elu / minutis. Teine teises minutis. Teine / käsi teise käes. Teine elu teise elus. / Elud, mis aeglaselt täituvad. Kusagil / tohutu rõõmu ja lohutu kurbuse vahel. / Täitavas MAASTIKUS. VOOLAVAS maastikus. / Selginud maastiku SILMApiiril. // Püüdmatud elud. // Nagu me KÕIK.

(„Minutis üks”)

Päevikromaanis viidatakse eesti keelsele lugejale salapäraseks jäävale

sõnale *camino*. Reaalse *camino* leiame leheküljelt 285 Hispaaniast Santiago de Compostela linna näol, kuhu JJ mõtles ühtäkki ette võtta teekonna. Sõnaraamat üksnes kinnitab seda, mida otsinud oleme: *camino* on hispaania keeles 'kulg, teerada', *Camino de Santiago* aga... Linnutee. Tekst ja metatekst, muutlik ja püsiv saavad üheks igaviku teel. Inimene otsib selle jälgi kirjas. Ehk JJ-i tsiteerides: „Kõige tähtsam rännutee aga läheb läbi sõnade. Läbi kirja pandud, vaikitud, maha vaikitud, leitud, unustatud sõnade” (lk 26).

REIN VEIDEMANN

RAAMATUMEES DANIEL PALGI

Daniel Palgi. Murduvas maailmas. Mälestusi I–III. Eesti mälu. Tallinn: Eesti Päevaleht, Akadeemia, 2010. 543 lk.

Daniel Palgi puhul äratub tähelepanu numbrimaagia sünni- ja surmadaatumites: sündinud 1899, surnud 1988. Neis arvudes on kummalisel kombel palgilikku korrektsust ja selgust. Ja järjekindlust. Nii on ka Palgi memuaaridega. Tundub, et need on täpsed ja neid võib usaldada. Palgi memuaarid keskenduvad pigem välismaailmas kui autori siseilmas toimuvale ning püüavad esitada ajalugu tõepäraselt ja faktitruult.

Palgi mälestused ei ole lugeja ees esmakordselt. Käsikiri valmis 1960. aastate esimesel poolel, esimese osa redigeeritud tekst on dateeritud 1965. aastaga. Tookord ei olnud mingit kindlust, et kirja pandut tervikuna kunagi avaldada saab. Alates 1960. aastate lõ-

pust on Palgi avaldanud Keeles ja Kirjanduses ning Loomingus mõningaid mälestuslikke artikleid. Need käsitlevad Kirjanduslikku Orbiiti, sõjaaegset kirjastamist, portreerivad Tuglast ja Suitsu.¹ 1993. aastal avaldas Looming katkendeid „Murduva maailma” käsikirjast (nr 11) ning mälestuste esimene osa ilmus tervikuna Loomingu Raamatukogus (1994, nr 1–4). Mälestuste III osast avaldati Loomingus katkendeid rahvusülikooli 90. aastapäeva puhul.²

„Eesti mälu” suursarjas ilmunud „Murduvas maailmas I–III” sisaldab

¹ „Kirjanduslikust Orbiidist” ja elulähedusest 1930. a. paiku. – Keel ja Kirjandus 1968, nr 8; „Eesti Kirjanduse” 35-aastaselt teelt. – Keel ja Kirjandus 1971, nr 3; Friedebert Tuglas jalamehena. – Looming 1986, nr 2; Mälestusi professor Gustav Suitsust. – Looming 1986, nr 10; Kilde sõjaaegsest kirjastustegevusest Tartus. – Keel ja Kirjandus 1987, nr 6.

² Ülikooli peremehed. – Looming 2009, nr 12.

niisiis mälestuste kord juba trükivalgust näinud I osa, esmakordselt ilmuvad tervikuna II ja III osa. Varem avaldatud mälestuslikud artiklid ei ole aga lihtsalt temaatilised väljavõtted memuaaride käsikirjast. Need on omaette käsitlused, mis küll lähtuvad memuaaridesse kirjutandust, kuid ei kopeeri seda. Võib-olla võinuks kaaluda mõne sellise käsitluse kaasamist raamatu kaante vahele.

„Murduvas maailmas” esimese osa ilmumise puhul kirjutab Maie Kalda: „Küpsed töed, selged seisukohad, kindel teadmine, kained hinnangud ei vaja palju sõnu. Daniel Palgi lakonism mõjub kui elus etteheide katteta sõnade tegijatele.”³ Sarnast mõttekäiku kordab ka Tiit Hennoste nüüdse raamatu järelsõnas.

Mälestuste teine ja kolmas osa puudutavad aastaid 1940–1951 (II osa) ja 1951–1959 (III osa), mil Palgi oli ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudi direktori kt ning Tartu Riikliku Ülikooli rektoraadi ametnik, hiljem aspirantuuri juhataja. Need osalt katkendlikud (eriti II osa) ja autori poolt lõplikult redigeerimata mälestused on kahtlemata ilustusteta ajalooline dokument nõukogudeaegsete asutuste elust ja sisemisest kultuuri(tuse)st. Tartu Ülikooli ajaloost huvitujatele on tegemist inforikka allikaga elust ja inimestest ülikoolis 1950. aastatel.

Kuid tuleb tunnistada, et memuaaride esimene osa on ikkagi kõige huvitavam. Siis lõi Palgi kirjanduselus kaasa, kujunes ise ja kujundas omalt poolt Eesti kultuuriruumi. Hilisem Palgi on oma kesta tõmbunud ja varasemaid väärtushinnanguid säilitav inimene, kes ei taha enam sekkuda ega osaleda.

Vaatamata üsna kõrgetele ametikohadele akadeemilises sfääris sõjajärgsetel aastatel (kasutuskõlblikke tipp-

humanitaare oli selleks ajaks vähe alles jäänud), oli Palgi ometi seisukohal, et nõukogude võimu all ei taha ta etendada mingit vähegi juhtivat osa (KKI direktori kohusetäitja kohalt vallandati ta peagi kui sobimatu „element”).

Nii jääbki Palgi kõige viljakam tegevusaeg esimese iseseisvuse aastatesse. Edaspidine on omamoodi paralleelmaailmas elamine. Palgi võtab selle kokku ilusa kujundiga, rääkides kirjastuse Teaduslik Kirjandus (endine Loodus) tehnilisest toimetajast Jaan Otsast: „Tal oli nimelt vana kell. Moskva alla sattumisega tuli maksvusele ka Moskva aeg: kell oli tund aega ees võrreldes Eesti endise ajaga. Jaan Ots aga elas Eesti aja järgi. Ta deklareeris sõnaselgelt: ei mina hakka küll vale aja järgi elama...” (lk 244).

Daniel Palgi elas samuti Eesti aja järgi. Mälestuste esimesest osast saame rikkaliku ja detailse pildi omaaegsest kultuurielust, kuigi üsna vaoshoitud moel. Mälestused keskenduvad eelkõige tööle. Enda ja teiste isiklikku elu puudutab Palgi väga vähe, kuigi oma diskreetsel moel oskab ta soovi korral kajastada ka kohvikukatšši. Need ei ole autobiograafilised mälestused, kuigi üht-teist saame teada Palgi elust ka väljaspool ta otseseid tööülesandeid. Kuid oma naist mainib Palgi näiteks alles lk 232, sealgi anonüümselt („Mu naine oli kaasa tulnud...”). Et kirjutajal on lapsed, saame samuti teada vaid möödaminnes.

Sellest on kahju, sest inimese kodussem pool aitab tavaliselt kaasa tema n-õ ametliku palge mõistmisel ja elutöö mõtestamisel. Nendes memuaarides tuleb leppida selle aspekti puudumisega. Ja omal moel seda ka tunnustada, sest Palgi on kirjutanud just nii, nagu seda on nõudnud tema (ja eestiaegne) väärikuse kodeks. See kodeks ei näinud ette kirjeldusi sellest, kuidas Peedule maja kerkis või kui raske oli hakka saada ajal, mil naine oli tõsiselt

³ M. Kalda, Väljakirjutusi Daniel Palgi järelt. – Looming 1994, nr 7, lk 1000–1001.

haige. Seda, kui raske on tegelikult vahel (eriti Nõukogude ajal) olnud, saame vaid mõne lause põhjal aimata.

Niisiis: ei mingit virisevat ega oma-mehelikku tooni. Tekst on asjalik ja informatiivne. Ning kohe algusest keskendub neile märksõnadele, mis autorit kogu elu saatsid: haridus, töö ja raamatud.

Daniel Palgi kuulub sellesse põlvkonda, kelle jaoks haridus oli ühest küljest tee paremasse ellu, teisalt aga sisemine tung, mille taga oli püüd vaimse iseseisvuse poole, iha saada mõtlevaks rahvaks. Hoolimata sellest, et „koolijuhataja oli venelane ja agar kroonupatrioot, õpetajaiks oli kaks lätlast, üks eestlane, üks sakslane, üks ukrainlane” (lk 16). Ikkagi tuli sellest põlvkonnast vaimselt erksaid inimesi, kellest said vaba Eesti professionaalsed kultuuritegijad.

Haridustee pingutused on raamatus lausa füüsiliselt tunda: Palgi kirjeldab korduvalt pikki vahemaid, mida koolipoisil tuli läbi käia. Kord kõndis ta kogu öö Tartust koju Räpinasse ning seda talvisel ajal. Pikkade maade käimine oli ajale iseloomulik, selles ei olnud midagi erakordset. Tänapäeval väidavad teadlased, et käimine aktiveerib kogu aju struktuuri tegevust, nii et Kristjan Jaak Petersonist alates võime rohkes jalgsimatkamises aimata meie kultuurielu soodustavat tegurit.

Palgi üsna selged kirjandusteaduslikud vaated kujunesid välja Gustav Suitsu käe all Tartu Ülikoolis. Ta meenutab hea sõnaga Gustav Suitsu legendaarseid seminare, mis olid üliõpilaste omavaheliseks vaidluskohaks (kui Suits kohale ilmus: samavõrra legendaarsed olid ka tema puudumised ja hilinemised). Kusjuures sõna ei võetud lihtsalt moe pärast, vaid „tõelise kriitikahtega” (lk 101). Enn Lillemets on osutanud, et Palgi stiiliuurimuste arvestatavale eeskujule Oskar Walzeli-le pööras Gustav Suits oma õppetöös

küllalt palju tähelepanu.⁴ Palgi on kahtlemata Suitsu õpilane, tema loomus oli vastuvõtlik just niisugusele sünteesivale, kirjandusteost metodoloogiliselt analüüsivale lähenemisele.

Samamoodi iseloomustab ta inimesi nagu mingeid tegelaskujusid kuskilt raamatust. Memuaaride eriline väärtus on autori võimes märgata inimesi enda ümber ning ta oskuses neid lühidalt iseloomustada. Seda nii laiemalt tundmatuks jäänud kui ka tuntud tegelaste puhul. Eestiaegsete legendaarsete kirjandustegelaste meenutamise kõrval mainib Palgi mälestuste lõpus tunnustava sõnaga näiteks Ellen Niitu (lk 415). Südamlikke lehekülgi on pühendatud Anna Haavale, kõige kriitilisemaid hinnanguid saavad Valmar (Vladimir) Adams ja Max Laosson.

Inimestest enamgi keskendub Palgi aga raamatutele. Oma tegevusest kirjanduskriitiku ja -teadlasena Palgi kuigivõrd ei kirjuta, küll aga käsitleb põhjalikult oma tööd Eesti Kirjanduse Seltsis ning üldisi raamatukultuuri küsimusi. Raamatud toimivad neis mälestustes katalüsaatorina, mis peegeldab ühiskonnas toimuvaid vaimuelu protsesse.

„Maailm eksisteerib selleks, et saada raamatuks” – selles Mallarmé lauses on Palgi mälestuste raamistikus oma suur tõde. Daniel Palgi töö EKS-is oligi maailm raamatuks teha. Või milline teine eesmärk on sarjadel „Suurmeeste elulood”, „Elav teadus”, „Maailmakirjandus”, mille toimetaja ja tänapäevase öeldes kuraator Palgi oli? Sealjuures tuli Palgil nii mõnigi kord alla neelata ka see, et tunnustuse said pigem teised. „Olen harjunud sellega, et minu kui toimetaja tööd ja teeneid kuskil ei märgita,” kirjutab ta (lk 184). Paaril korral läheb see talle siiski eriliselt südamesse. EKS-i väljaandel ilmunud Mihkel Kampmaa teose „Eesti kirjan-

⁴ E. Lillemets, Daniel Palgi ja Peet Vallak. – Looming 1987, nr 10, lk 1406.

dusloo peajooned” puhul nendib Palgi: „ma tegin palju rohkem, kui tavaliselt teeb toimetaja, ilma selletaolise abita ei oleks raamat saanud ehk ilmudagi. Kuid autor vaikis” (lk 184). „Kalevipoja” raamatuaasta juubeliväljaande puhul pani Palgi ise oma nime tiitellehele („Ei saa ütelda, et teised selle ettepaneku oleksid teinud” – lk 191).

Raamat on kommunikatsiooniva-hend. Raamatute koostamised, läbirääkimised autoritega, toimetamine ja kõik muu kaasaskäiv on see raam, mille kaudu Palgi räägib inimeste omavahelistest suhetest, suhtumistest, probleemidest ning sellest, kuidas see kõik avalikku kultuurielu ja selle arenguid mõjutab. Ka sellest, kui palju oli tegelikult tühja tööd, mis kunagi vilja ei kandnud.

Aga Palgi jaoks oli töö oluline kui asi iseeneses, ka siis, kui tuli tunnistada selle liivajooksmist. Tööle pühendumine on mälestusi läbiv motiiv ning näib Palgi minapildis olevat kesksel kohal. Pärast pikemat reisi Inglismaale nendib ta rahulolevalt: „Oli hea tunne, kui jälle olid töölaua taga ja tundsid, kuidas asjad peale surusid. [---] Hea tunne on, kui tead, et sind on tingimata tarvis, ja kui näed, et sind ei saada igas punktis asendada” (lk 211).

Möödamannes olgu mainitud, et Palgi saamine EKS-i teaduslikuks sekretäriks on iseenesest samuti huvitav lugu ning avab üliõpilasseltside omavahelisi vahekordi ja taustasid.

EKS-i kõrval annab Palgi hea ülevaate Tartu Ülikooli hingeelust, nii Eesti Vabariigi kui ka nõukogude ajal. Siin avaldub ühtlasi autori rahvuslik hoiak. Palgi peab rahva ja riigi seisukohalt veaks, et ülikool oli ükskõikne eesti intelligentsi maailmavaatelise kasvatamise suhtes, et ülikool pakkus ainult teadmisi ja ignoreeris kasvatamist ja maailmavaatelist kujundamist. Praegusel ajal võivad need vaated mõjuda vanamoodsalt, kuid Palgi mure on sel-

legipoolsest aktuaalne ka tänapäeval. See on: selgusele jõuda, mis on ühe väikeriigi ja väikerahva intelligentsi ülesanne, et rahvas püsiks rahvana ja riik riigina ning et mõlemad areneksid. Palgi meelest oleks selle nimel põhjendatud ka juhtiva intelligentsi rahvuslik kasvatamine. Tegelikult püüdis ta elulähedusliikumisega seda lünka omal moel täita, selline mulje jääb näiteks kogumikus „Põhjakaar” (1931) avaldatud manifestilaadsest artiklist „Kirjandus ristteel”.

Suurte ja teostumata jäänud plaanide kõrval oli ka suuri kordaminekuid. Üheks niisuguseks on kahtlemata Raamatuaasta tähistamine. Daniel Palgi oli idee ellukutsuja. Kogumiku „Raamatu osa Eesti arengus” (1935) toimetamise käigus tuli Palgi mõttele tähistada raamatu tähtpäeva laiemalt: kirjandusnädalate ja vaimukultuuripäevadega. „Teha kõmu ja kära raamatu ümber, panna raamatut vaatama ja isegi lugema ka need, kes raamatust seni pole hoolinud” (lk 191). Omal moel võib selles näha raamatu austamise kõrghetke Eesti kultuuripildis, bibliofiilse eluhoiaku manifestatsiooni. Mis kandus ju edasi ka Nõukogude aega. Maailmine kinnitus sellele on kirjeldus saba-dest raamatupoe ukse taga 1957. aastal, kui ilmus „Dekameron”. Kuigi siis olid sellel raamatuihal juba teised põhjused. Kummastava kuju saab raamatuarmastus Saksa okupatsiooni ajal, mil raamat muutub investeerimisobjektiks. Kuna midagi osta ei olnud ja raha väärtus kiiresti langes, hakkasid inimesed raha paigutama raamatutesse: „1942. a. lõpul tuli juba talumees raamatukauplusse ja ütles, et antagu talle 50 marga eest raamatuid. Missuguseid? Ükspuha” (lk 268). Nii et omal moel on Palgi mälestused jätk raamatu osa kirjeldamisele Eesti ajaloos.

Helged leheküljed on seotud Palgi 1936. aasta Inglismaa-reisiga. See väike raamat raamatus – reisikiri – annab

meile Palgi isikust ehk kõige parema pildi. Ja tema kõige suuremad elamused sellel reisel? Raamatukogus istumine Londonis: „Ja mis muud kui Briti Muuseumi. [...] Nii mõnus oli raamatute taga istuda...” (lk 199). Ning Oxfordis: „Ka siin ma ei laiselnud, vaid läksin Bodleian Library'sse. See on

Oxfordi keskne teaduslik raamatukogu” (lk 205).

Nii et pole ime, kui Daniel Palgi mälestusi lugedes käime ringi nagu vaikes, aga totaalses raamatukogus, paigas, kus maailm on raamatuks saanud.

MAARJA VAINO

KAHTLEJA KATEKISMUS

Toomas Paul. Totrus ja tähendus. Mõrkjaid mõlgutusi. Tallinn: Tuum, 2010. 281 lk.

Ja karjed, mis lõpetavad nii erinevate teaduste teekonna, kõlavad ühtemoodi.

Albert Camus „Sisyphose müüt”

„Totrus ja tähendus” avaneb aeglaselt ja nõutuks tegevalt, pildikesed karglevast säutsust ja mäletavast jõesängist panevad esmalt õlgu kehitama ja küsima, mis asja siin nüüd õigupoolest aetakse. Minu jaoks hakkas vastus küsimusele aimuma alles raamatu teisest alajaotusest „Tähenduse tähtsus”, kus juttu tuleb vormi ja tähenduse toomisest meid ümbritsevasse lõputusse andmete kakofooniasse. Kuid seejärel tõuseb kohe esile järgmine küsimus: kes on selle loo autor? „Totrus ja tähendus” on sisuliselt tsitaadipõimik, mille koostaja jääb viimase hetkeni oma valimiku varju. Nagu kriminaalromaaniski saabub lahendus – sedapuhku küll mitte ülemäära üllatav – alles viimases laastus „Kangekaelne konn”: „Olen pärit kristlikust kodust ega ole pidanud kahtlema, kas uskuda Jumalat või mitte. See oli endastmõistetava aksiomina ette antud, emapiimaga” (lk 280). See lõpulehekülgede ülestunnistus annab kogu üritusele sängi ja sihi. Kuigi Too-

mas Paul ei kõhkle enda sõnul küll Jumala olemasolus, hõngab raamatu ridade vahelt lugejale vastu kahtlus, kuivõrd on tähendus ja korrapära saavutatav meie geenidest, meemidest, DNA-st, GMO-st, küborgidest, neuronitest, batsillidest ja simulaakrumidest kubisevas maailmas, kus aatomimüriaadide sihitu triiv muudab küsitavaks paljud varem ühemõtteliseks peetud piirid.

Minu arusaamisvõime kvantfüüsikast, molekulaarbioloogiast, evolutsiooniteooriast ja nii mõnestki teisest raamatus jutuks tulevast teadmiste kogumist on niivõrd piiratud, et asi läks huvitavamaks siis, kui jutt jõudis aatomi ja molekuli juurest jälle inimühiskonna juurde tagasi. Selle kohta, et inimeste ja aatomite maailm on oma näilisest lahutatusest hoolimata lõpuks siiski olemuslikult seotud, on raamatus õige mitu osundust: „Ühelgi ühiskonnakorral pole oma olemasolu õigustamiseks paremat argumenti kui vastavus looduseadustele,” sõnab Toomas Paul ise (lk 54). Et nii loodus- kui ka ühiskonnaseadused koosnevad aga sõnadest – mida Toomas Paul peab „korra loomise vahenditeks” (lk 39) –, tõusevadki need raamatu peategelasteks.

Toomas Pauli tähendusotsingud algavad darvinismist, mis Daniel Denneti sõnutsi – keda me raamatus mitmel korral kuuleme – on „skeem, mis loob Kaosest Korrapära ilma Mõistuse vahe-

talitusetä" (lk 81). „Korrapära lihtsalt peab sündima," jätkab Toomas Paul, „kui miljonid olendid annavad miljonite aastate vältel rohkem järglasi, kui neid püsima võib jääda" (lk 81). Ent ka darvinism ise on aastakümnete jooksul hargnenud paljudeks erinevateks liinideks, millest vähemalt osa on otseses vastuolus Darwini esialgsete ideedega, nii et Toomas Pauli järgi on kindlaks jäänud vaid veene, et elu arengul ei saa põhimõtteliselt olla suunda ega sihti, või siis Darwini enda sõnadega: „Elusolendite mitmekesisuses ja loodusliku valiku toimumises ei paista olevat rohkem planeeritust kui tuule suunas" (lk 83).

Ent suunda ega sihti pole ka teaduse ja kultuuri arengul, mulje tarkuse kuhjumisest on silmapete, jätkab autor uute väidete ja tsitaatidega. Võitnud teooriad ei lisa tarkusekuhilasse uusi terasid, vaid on vanaga enamasti üldse ühismöödunud. Arusaam teadusloo eesmärgipäratust kulgemisest on sama oluline kui loodusliku valiku mendelliku käsitluse panus evolutsiooniteooriasse, läheb Toomas Paul edasi Richard Rortyga. Ent kui eesmärgipärasus on uksest välja visatud, ronib see aknast jälle sisse. Kõigel, mida inimene teeb, on nii või teisiti mingi tagamõte. Parima ellujäämistehnika valikuks on vaja aga maailmapilti, sest ilma mõttesõrestikuta, ilma tõlgendamiseta ja teooriata ei ole võimalik toitu otsida, põgeneda ega paljuneda. Võimalikke maailma tunnetamisviise on aga lõpmatu hulk. Kuni usutakse, et tõelus on üheselt seletatav, on lootust, et arusaamad koonduvad aja jooksul tõe lõpliku selginemise suunas. „Olukord on aga teine," annab autor sõna Georg Henrik von Wrightile, „kui käsitusi pidada *ühismöödutuiks*. Siis pole küsimus enam ainult eri viisides mõista tõelust, vaid – nagu asja võiks veidi liialdades väljendada – erinevate tõeluste tunnustamises" (lk 270).

Möödunud sajandi kuuekümnendatel aastatel moodi läinud Descartes'ile vastanduv filosoofia võimaldab või peaks võimaldama aga ka ühismöödutel inimestel kuidagi omavahel hakkama saada. Arusaam, et kõik reaalsuse peegeldused on võrdväärsed, peaks ideaalis aitama elada üheskoos erinevustega ja kannatada ära asju, mida ei saa tervikuks ühendada, arutleb Toomas Paul prantsuse filosoofi Jean-François Lyotard'i kannul. „Postpositivistlik filosoofiline mõtlemine on rõhutanud süsteemi äärmist paindlikkust, tema radikaalset ümbertehtavust, tema otsekui elava väljamõeldise staatust. Küsimus on ainult selles, kas ta aitab meil elus funktsioneerida. Tõde pole niivõrd üksiku lause omadus, mille on talle omistanud atomaarne fakt, kuivõrd kogu süsteemi omadus. See omadus seisneb õigupoolest süsteemi töökindluses. Ta võimaldab meil edasi minna. Ta on tõene samamoodi, nagu laev on merekõlblik," selgitab autor (lk 257), minu arvates väga õnnestunult.

Siit alates tuleb raamatusse mingi teine hingamine. Süsteemi merekõlblikkuse hindamine eeldab mingi vaimse veeteede ameti olemasolu, ent mis alustel sihuke asutis üldse toimida saaks? Kui „reaalne olemine teaduslikus mõttes tähendab kuulumist süsteemi elementide hulka", annab Toomas Paul sõna Rudolf Carnapile, „ei saa seda mõistet tähenduslikult rakendada süsteemi enda puhul" (lk 257). Metafüüsikast pole seega pääsu, see tuleb pärisfüüsikasse *u s k u m u s e* kaudu, et põhimõtteliselt on maailm arusaadav, seal ei ole ega juhtu midagi sellist, mis oleks põhimõtteliselt seletamatu. Kuigi lõppude lõpuks rajanevad kõik ühismöödunud maailmaseletussüsteemid mingil usuaktiil, saab Toomas Pauli järgi siiski erinevate süsteemide merekõlblikkuse hindamisel küsida, milline neist on seesmiselt kooskõolisem. Olgu märgitud, et see väide järgneb kohe

eeltoodud ülestunnistusele emapiimaga kaasa saadud Jumala-aksoomist. Võttes appi briti filosoofi E. J. Lowe, väidab autor edasi, et peamisteks tõe kandjateks pole mitte abstraktsed laused ega teooriad, vaid uskumused, ja järeldab sellest, et seetõttu tähendaks usu kategooria hülgamine ühtlasi vaikimisi ka tõesuse ja väärusse ideede hülgamist ning koos sellega hüljatakse ka mõistus-pärased argumendid, mis on teadusliku maailmamõistmise tuum.

Sellela tuleb nõustuda, nii palju kui mina sellest kõigest taipan. Ka Kurt Gödel ütleb, et loogiliselt range mõtlemise jaoks ei ole olemas kindlat lõplikku alust, millest kõik ülejäänud tuleneb, ja et mõtlemise baas on seega tõestuse-ta uskumine. „Kuna teadvust ei ole võimalik füüsika terminites kirjeldada,” laseb Toomas Paul kõneleda füüsika-teoreetik Piret Kuusel, „siis tähendab vajadus kaasata kvantfüüsika alusmõistete hulka põhimõtteliselt füüsikasse mitte kuuluv mõiste kvantfüüsika mõistesüsteemi muutmist kinnisest täiesti lahtiseks, sest ühe kvantfüüsikale võõra mõiste võib asendada ükskõik millise teise kvantfüüsikale võõra mõistega, olgu selleks siis jumal, tulnukas, päkapikk või murueit” (lk 274–275). Kuivõrd inimlooma kujutlus- ja arusaamisvõime piire ründav kvantfüüsika on oma olemuselt juba nii ähmane, et üks või teine mütoloogiline vidin sinna lähedalt ära mahub, siis võib ju tõepoolest arutada ka selle üle, kas meie meresõiduki käilakujuks peaks olema inimeste Isa, kapten Kirk, Frodo Punnaste või hoopis omakandi külmlking. Või siis teiste sõnadega, miks on üks müüt parem kui teine (eeldusel muidugi, et meil õnnestub siin kokku leppida, mida „parem” selles kontekstis üldse tähendada võiks).

Nii jõuamegi jälle ühiselu probleemi-deni tagasi. Ühest küljest võib küll arusaam, et kõik lood on võrdväärsed ja mingi tõe niikuinii ei ole, meid mingi

piirini edasi aidata – või probleeme edasi lükata –, kuid varem või hiljem maksab ühendava müüdi puudumine ikkagi kätte. Kui emotsionaalse laenguga alusteksti koha võtab endale tsiiviil- või kriminaalkoodeks, mida juristide ja poliitikute kast meie kõigi hüvanguks tõlgendab, on meelepaha kerge tulema. Esiteks on juristide salakeeles kirjutatud raamatud rõhuva enamiku jaoks võrdlemisi vähe inspireeriv kirjavara, teiseks, kui seadusepügalaid ei toeta üldisemalt levinud arusaamine sellest, mis on sünnis ja mis mitte, muutub sootsiumi liikmete omavaheline lävimine kordades aeglasemaks ja kulukamaks ning JOKK-skeemide vohamine hakkab uuristama ühiskondlikku ühisnimetajat. Elu müsteeriumi labastumine juriidiliseks farsiks, millele autor peatükis „Püha ja puutumatu?” (lk 91) otsapidi viitab, on seega ohtlik suundumus, aga kella tagasikeeramine on siin vaevalt võimalik.

Religioosse müüdi eelistest sellisama ühisnimetaja kujundamisel kõneleb Toomas Pauli raamatus kõige veenvamalt vahest Bertrand Russell: „Religioonis ja üldse kõikides süvatõsisest vaateviisidest maailmale ja inimsaatusel leidub leplikusealge, see arusaamine inimvõimu piiratusest, millest kiireid materiaalseid kordaminekuid saavutaval ja ülbelt edukäigu piiramatusesse võimalustesse uskuval nüüdisaja maailmal jääb teataval määral vajaka” (lk 91). Samal ajal on selge ka see, et süvatõsidus koos vaimse piiratusega viib tõenäoliselt veel hullemate tagajärgedeni. Et viimase kahetsusväärse kombinatsiooni esinemisala pole piiratud mitte üksnes nelipühilaste ega Jehoova tunnustajatega, sellele viitab autor ühes minu arvates kogumiku kesksemas lühipaljas „Kuradite *come-back*”: „Kui meeme võetaks ilmeka metafoorina, poleks probleemi. Aga osa biolooge võtab nende avastamist väga tõsiselt” (lk 235).

Nii tundubki asi lõpuks taanduvat just metafoori ilmekusele. Selleks et suured inimmassid saaksid omavahel kuidagi ilma suuremate jamadeta hakkama – väiksematest pole niikuinii pääsu –, on mingi ühendava loo olemasolu möödapääsmatu. Vähemasti minu jaoks ei ole kahtlust ka selles, et mingid lood on ellujäämise ja edenemise seisukohast mõnevõrra etemad kui teised. Sellest küljest on Toomas Pauli esindatud legendil nii mõnigi saavutus ette näidata ja selle kergel käel kõrvaleheitmisesse tuleks suhtuda vähemasti ettevaatlikult, seda enam, et autor ise hoiatab: „Luuludega on see häda, et ajad ühe välja, tuleb asemele uus ja hullem” (lk 90). Ameerika ajaloolase Victor David Hansoni ajalehele *Junge Freiheit* antud Euroopa tulevikku puudutav intervjuu viitabki muuhulgas uue luulu nõrkustele. Olles kõigepealt selgitanud, et religioosse tunnetuse iva seisneb usus, et on olemas midagi kõrgemat omaenese isikust, ütleb ta: „...igauks vajab jumalat: eurooplased on mäejuhtlusele selja pööranud ning võtnud oma puuslikeks Rousseau ja Foucault’. Ateism on piisavalt halb isegi siis, kui see kummardab puhta mõistuse vasikat, kui aga postmodernne relativism asendab juba ka loogika ja ratsionalismi enda, on jumalast loobumine veel kehvem kaup.”¹

Ent nagu öeldud, kella tagasi ei pööra ja Felix Guattari sügavmõttelist kaemust, „et arhikirjutamise lineaarselt oluliste lülide vahel puudub autoripärane bi-univokaalne vastavus ja mainitud multireferentsiaalne, multidimensionaalne mahhinistlik katalüüs...”² on

¹ V. D. Hanson, *The Future with Europe*. – *Junge Freiheit*, 27. II 2008; <http://www.victorhanson.com/articles/hanson022708.html> (3. IV 2011).

² Tsitaat pärineb Richard Dawkinsi esseest „Alasti kistud postmodernism”. Vt R. Dawkins, *Postmodernism disrobed*. – *Nature*, 9. VII 1998; <http://richarddawkins.net/articles/824-post%20modernism-disrobed> (3. IV 2011).

raske pareerida looga oma ainusündinud poja maa peale saatnud ning viimasel päeval meie üle kohut mõistma tulevast Jumalast. Kumb jutt on absurdsem, jäägu siinkohal igauhe enda otsustada. Seetõttu pole lugude paljususest ikkagi nii või teisiti pääsu, nagu autor ise ühes kõige meeldejäädavas kohas kaunilt ütleb: „Vanad metafoorid surevad pidevalt otsesõnalisusse ja saavad niiviisi uute metafooride kasvupinnaks,” ning jätkab: „Meie keel ja kultuur on sattumused, tuhandete pisikeste oma niši leidnud (ja miljonite elunišši mitte leidnud) mutatsioonide tulemus täpselt samuti kui orhideed ja inimahvid” (lk 83–84).

Võrreldes nii mõnegi teise taimega on lääne kultuuri orhidee muutuvate loodusoludega päris hästi toime tulnud. Ükskõik mida postmodernistidest relativismiapostlid ka ei jutlustaks, ka nemad lendavad pigem Lufthansa kui Air Nigeriaga ja lasevad oma mandlid eemaldada pigem New Yorgis (või Tallinnas) kui Kandahāris. See ärgitab küsima, mis on siis lääne mütidis olnud sellist, millest konkureerivatel kultuuridel puudu on tulnud. Siinkohal meenub mulle eelkõige vist Kurt Vonnegutile omistatud mõte, et inimkonna ellujäämine sõltub tehnoloogia ja huumorimeele arengust. See napp tõdemus viitab minu arvates kahele väga olulisele osisele: loodusteaduste võidukäigu aluseks olnud mõtterangusele ja samal ajal ka võimukriitilisele vabameelsusele või õigemini nende kahe õnnestunud sulamile. Ent nii nagu looduslik valik ei lõpe ka kultuuride kirjandivõistlus ega mineviku kordaminekud ole tuleviku edu pandiks. Seda enam, kui sisutühi pudrutamine hakkab murendama mõtterangust ja nürimeelne poliitiline korrektsus uuristama vabameelsust.

Albert Camus, kes miniatuuris „Vabasurm” (lk 117) meile ainsat tõeliselt filosoofilist probleemi taas tänuväärset meelde tuletab, kirjutab

„Sisyphose müüdis”: „Te kirjeldate teda [maailma – *H. P.*] mulle ja õpetate mind teda liigendama. Te loetlete tema seadusi, ja oma teadmistejanus ma soostun sellega, et need on õiged. Te monteerite lahti tema mehhanismi, ja mu lootused kasvavad. Lõpuks kuulutate mulle, et kogu see imepärane ja kirju maailm taandub aatomiteks ja et aatom taandub elektronideks. Kõik see on väga kena ja ma ootan, et te jätkaksite. Aga selle asemel te räägite mulle nähtamatust päikesesüsteemist, kus elektronid tiirlevad ümber tuuma. Te seletate mulle seda maailma pildi abil. Ma märkan, et te olete luule appi võtnud.”³ Kui luulest niikuinii pääsu ei ole, siis tuleb

³ A. C a m u s, Sisyphose müüt. Tallinn: Eesti Raamat, 1989, lk 17.

laule seda hoolikamalt valida: Vonneguti järgi peaks heal lool olema mingi jälgitav kondikava ja see võiks kohati vähemasti muigama panna. Seetõttu tundubki mulle sobiv lõpetada see arvustus ligi viiskümmend aastat tõsiduse ja pila piiridel žongleerinud Juhan Viidingu sõnadega:

*Nad liigitavad kunsti harudesse,
nagu inimesed tubadesse.
Usun huntidesse, usun karudesse,
usun hernestesse, usun ubadesse.*

HARDO PAJULA

PAUL ARISTE SÕNALOORAAMAT

Paul Ariste. Sõnalaenuõbu. Koostaja Peeter Olesk. Tartu: Ilmamaa, 2010. 560 lk.

Kui Paul Ariste sünnist täitus seitskümmend aastat, pühendas Tartu Ülikooli eesti keele kateeder sellele tähtpäevale oma sõnavaraalaste üllitiste sarja „Sõnasõel” kolmanda köite (1975). Kogumik sisaldab muu hulgas Huno Rätsepa ülevaate koos ammendava sõnaloendi ja bibliograafiaga¹ ning kimbu vastseid etümoloogiaid juubilari sulest pealkirjaga „Uusi sõeliseid”². See artikkel lõpeb ootamatu pihtimusega: „Vahel on olnud ka pessimismihetki, kui sõnade põlvnemise jälgimine on näinud tühja tööna ja vaimu närimise-

na. Pessimismihetked on eriti siis võimust võtnud, kui käest on lauale pandud hea teos fonoloogiast, generatiivsest grammatikast, sotsiolingvistikast, psühholingvistikast või muust aktuaalselt uuest. Sõnu ei saa ju etümologiseerida raalil. Sõnu ei saa etümologiseerida isegi rangete üldkehtivate valemite järgi. [---] Pessimismihetkedel on näinud, nagu oleks etümologiseerimine mineviku igand, mis kaasajale ei suuda midagi olulist pakkuda, seda liiatigi selle tõttu, et juba [19]40. aastatest alates kerkis esile arvamus, et etümoloogia on üksnes keelehuviliste asjaarmastajate ajaviitehobi. Sõna uurimine leiti keele struktuuri käsitluse seisukohalt olevat kõrvalise tähtsusega tööülesanne.”³ (Vaadeldavas kogumikus on see passus ülendatud raamatu eessõnaks.)

Isegi kui aukartus aktuaalselt uue ees kõrvale jätta (seda enam, et aktuaalselt uuest kipub varsti saama ebaaktuaalne vana), on niisugusteks

¹ H. R ä t s e p, Paul Ariste eesti sõnade päritolu uurijana. – Sõnasõel 3. Uurimusi ja materjale eesti keele sõnavara alalt. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, eesti keele kateeder, 1975, lk 17–70.

² P. A r i s t e, Uusi sõeliseid. – Sõnasõel 3. Uurimusi ja materjale eesti keele sõnavara alalt, lk 5–16.

³ P. A r i s t e, Uusi sõeliseid, lk 15–16.

kahtlevateks mõtisklusteks mõnevõrra alust, ja seda eriti sõnavara kõige vanema kihi etümologiseerimisel. On ju sõnade kujunemine väga individuaalne: ette võib tulla niihästi reeglipäraseid kui ka reeglipäratuid arenguid ning viimaste tuvastamiseks puuduvad tihtilugu võimalused. Kui uuemate sõnade reeglipäratud häälikuarengud ja ootamatud tähendusnihked on vahel dokumenteeritavad ning nende jälile võimaldavad jõuda kirjakeele ja murdeandmed, siis iidse sõnavara puhul on niisuguste seoste kindlakstegemise võimalused piiratud. Ootamatud häälikuarengud ja tähendusnihked pole enam dokumenteeritavad ja nende eeldamine jääb pelgaks oletuseks. Ei saa salata, et selliseid õhukesel jääl seisvaid oletusi liigub traditsiooni mõjul ühest sõnaloo käsitlesest teise piisavalt ning enam-vähem kindlad teadmised, rohkem või vähem põhjendatud oletused ja katteta spekulatsioonid on etümoloogiauuringutes segamini nagu kartulid pudrus. Kuid kas see pole nõnda ka teistel ajaloolistel teadusaladel? Igatahes ei ole see põhjus norutamiseks, vaid peaks ajendama edasisele süvenemisele, suurema selguse taotlemisele ning uute teadmiste otsingule, nagu Paul Ariste ongi pessimistlikke mõtteid kõrvale heites viljakalt teinud.

Sõnavarauuringud, sealhulgas etümologiseeringud hõlmavad Paul Ariste laiahaardelisest teadustööst ainult ühe osa, kuid vadja keele uurimise kõrval oli see kindlasti tema lemmiklaps. Peeter Oleski asjatundlikult kokku pandud ja Tiit-Rein Viitso teaberohe järel sõnaga varustatud „Sõnalaenuõbu” koondab põhiosa akadeemiku sellealastest eesti keeles ilmunud kirjutistest (võörkeelsed on jäetud kõrvale): siia kuulub uurimusi nii kirjakeele ajaloo, toponüümika kui ka etümoloogia valdlast, nipet-näpet mujaltki. Et etümoloogia on raamatu dominant ja sellel alal tegeles Paul Ariste tõepoolest eelkõige

uuemate laensõnadega, siis on raamatu pealkiri küll kitsendav, aga mitte päris ekslik. (Ent siiski, miks mitte lihtsalt „Sõnalõbu”?)

Sõnade päritolu vastu ilmutas Paul Ariste huvi juba koolipoisina (esimene, 1924. aastal ilmunud sellealane kirjutis käsitleb esperanto loodussõnavara) ja seda huvi jätkus kuni kõrgete vanaduspäevadeni. Huno Rätsepa andmeil on Paul Ariste ühes või teises seoses puudutanud ühtekokku üle 2000 sõna päritolu,⁴ millest, tõsi küll, paljud pole esmaetümoloogiad. See on kahtlemata suur panus, kuid kas ka ületamatu, nagu arvab raamatu järelsõnas Tiit-Rein Viitso (lk 520), selles võib pisut kahelda, kui mõelda Julius Mägiste mustandkäsikirja jäänud etümoloogia-sõnaraamatule, mille auahneks taotluseks oli anda kõigi Wiedemannis ja ÕS-is leiduvate sõnade päritolu seletus.

Nagu juba mainitud, keskendus Paul Ariste huvi uuematele, eelkõige alamsaksa (tema etümologiseeritud on nt *mats, lähker, memm, moos, mürkel, neetima, nibu, prügi, totter, ääs* jpt) ja rootsi laenudele (*laga, sump, rool, viik* jpt), aga ühes või teises seoses on ta käsitlenud ka baltisaksa, ülemsaksa, vene, läti jm laensõnu ning esitanud siingi uusi etümoloogiaid, ehkki mitte nii ohtralt kui alamsaksa ja rootsi keelest. Lai keeleoskus võimaldas tal tuvastada Piibli tõlkimisel eesti kirjakeelde toodud heebreaga otselaenu, millest C. R. Jakobsoni populaarse koolilugemiku abiga on rahvaomaseks saanud *jaana(lind)*, ja kaks mustlaskeelest saadud laenu (*manguma* ja *maaruma*). Esimene neist on tuntud ka soome, isuri, karjala, vadja (Kukkusi) ja liivi keeles ning on huvitav täheldada, et soome etümoloogiasõnaraamatud, niihästi vanem SKES kui ka uuem SSA, on selle päritolu määratlemisel kaunis ettevaatlikud (SSA: „Ilm. eräänlainen, alk. ehkä mustalaiskielen sanankulku-

⁴ H. Rätsep, Paul Ariste eesti sõnade päritolu uurijana, lk 25.

ri”⁵ ning jätnud otsese laenuallika lah-tiseks. Paul Ariste klassikalise artikli „Mustlassõnu eesti keeles” (1934) järgi on sõna *mankua* soome keelde jõudnud eesti keele vahendusel.

Sõnavara varasema kihiga on Paul Ariste tegelnud märksa vähem. Üksikuid tavaliselt balti laenudeks peeta-vaid sõnu on ta arvanud genuiinse sõnavara hulka kuuluvaiks või pidanud neid varasemateks indoeuroopa laenu-deks; vanemate germaani laensõnade käsitletud sama hästi kui puuduvad; mõningaid vanavene laene on ta üldisest käsitlustraditsioonist lahkne-valt üritanud ümber tõlgendada lääne-slaavi laenudeks – söakas ettevõtmine, aga tänapäeva teadmiste valguses ei jul-ge seda pidada õnnestunuks. Ka lääne-meresooe sõnavarakihist sügavamale minek ja kaugemate sugulaskeelte sõnavaraga seoste otsimine on kaunis haruldane, meeldivaks erandiks siis-ki artikkel „Eesti sõnade etümoloogiaid” (1956), kus huvi äratav eelkõige eesti sõna *koole*, liivi *küol’ma* sidumine permi keelerühma sõnadega. Kauge-maid seoseid on pakutud ka mõne to-ponüümi tõlgenduses, näiteks koha-nime *Pandivere* on selgitatud eesti kee-lest kadunud sõnaga **panta* ’mägi’, millel leidub vaste mordva keeltes (ersa *pando*, mokša *panda* ’mägi, kõrgendik’). Siin võib muidugi küsida, kas see sõna ongi üldse eesti keelest kadunud või oleleb rahumeeli edasi vähetuntud tüvisõnana *põnt* ja selle märksa tuntuma tuletisena *põndak*. Mis puutub muutusse *a > õ*, siis seda tuleb ette mujalgi (vrd *sm sana*, ee *sõna*, *sm lanka*, ee *lõng*, *sm kaikki*, ee *kõik*, kasks *schaven* > ee *kõhvitsema* jt) ning Laiuselt on registree-ritud ka „õiges astmes” tuletis *põnnas-*

⁵ Suomen sanojen alkuperä. Etymologi-nen sanakirja 2. L–P. (Suomalaisen Kirjalli-suuden Seuran toimituksia 556. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 62.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, 1995, lk 147.

tik.⁶ Ehkki vormivahekord ei ole laitma-tu (alusvormi **panta* kõrval tuleb oletada sekundaarset alusvormi **pantta*), korvab seda selge ja läbipaistev tähendusseos.

Üht vana sõnavarakihti on Paul Ariste siiski korduvalt käsitletud. Need on hüpoteetilised protoeuroopa laenud, millest ta kirjutas artiklis „Mõnda substraadist” (KK 1962, nr 1, lk 13–17) ja mille juurde ta pöördus hil-jem mitut puhku tagasi. Et läänemere-soome keeltes leidub ilmselt iidset ühis-sõnavara, eelkõige somaatilisi ja loo-dussõnu, millel pole leitud vasteid kaugematest sugulaskeeltest ja millele pole esitatud usutavat laenuetümoloo-giat, esitas ta oletuse, et tegu on subst-raatsõnadega, mis pärinevad siinmail enne soomeugrilaste ja indoeurooplaste tulekut kõneldud hääbunud keelest. Sellesse hüpoteesi võib suhtuda nii või teisiti. Eeldusel, et sinne inimasustus on olnud katkematu ja järjepidev, on selline oletus täiesti õigustatud, aga puhtlingvistiliselt on raske sellega midagi ette võtta: põhimõtteliselt pole võimalik kuidagi kindlaks teha, kas üks või teine sõna pärineb hääbunud protoeuroopa keelest või on ta vana soome-ugri sõna järeltulija, mille vasted kaugemates sugulaskeeltes on hääbu-nud, või on tegu iidse laenuga indoeu-roopa keeltest, aga laenuallikaks olnud sõna on jällegi hääbunud. Ja lõpuks võib selline sõna olla reeglipäratu arengu saadus, kuid keeltes pole säilinud ainet, mis võimaldaksid tema arengu-käiku taastada. Nii et kui Tiit-Rein Viitso raamatu järeلسõnas arvab, et „suurema osa sõnade puhul on Ariste väide ainus olemasolev seletus” (lk 519), ei vasta see päriselt tõele. Võima-likke seletusi on mitu, aga seni, kui puudub keeleaines nende seletuste lingvistiliseks tõendamiseks, ei ole ling-vistikal nendega midagi peale hakata.

UDO UIBO

⁶ Väike murdesõnastik II. Toim V. Pall. Tallinn: Valgus, 1989, lk 277.